

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Shaxlo Xalilova Jalilovna

*Qarshi davlat universiteti Roman-german filologiyasi fakulteti,
Lingvistika kafedrasi katta o'qituvchisi*

ERTAKLAR TASNIFI, BADIYATI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Xalq ertaklarida millatning hayoti, tarixi, e'tiqodi, mentaliteti aks etadi va ularda xalq taraqqiyotining turli bosqichlari ma'lum bir tarzda aks ettirilgan bo'ladi. Ularning syujetlari seyr-jodu va baxt-saodat hamda yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kuchli to'qnashuvlarni ko'rsatadi va ko'pincha baxtli yakun topadi. Odatda ertaklarda muhabbat, nafrat, mardlik, mehr-oqibat, shafqatsizlik kabi umuminsoniy tuyg'ularni uchratish mumkin. Bolalar ertaklarni o'qishlari orqali uni yaxshi tushunishlari va diqqat bilan o'rganishlari kerak, shunda ular milliy adabiyotni, shuningdek, butun mamlakat madaniyatini chuqurroq anglay oladilar.

Kalit so'zlar: fantastik, realistic, uydirma, ishqiy-sarguzasht, g'ayrioddiy, tilsim, illatlar.

Xalq ertaklari ifodalayotgan voqeligining saviyasiga, g'oyaviy mazmuniga, obrazlar talqiniga, badiiy tili va uslubiga, voqelikni aks ettirish tarziga, sujet va kompozitsiyasi qurilishiga, hamda xayoliy va hayotiy uydirmaning tutgan o'rni va vazifasiga ko'ra tasnif qilinadi. Shu xususiyatlariga ko'ra folklorshunos V.Y. Propp rus xalq ertaklarini seyrli, novellistik, kumulyativ, hayvonlar haqida va hayotiy kabi besh turga bo'lsa [4.173], o'zbek ertakshunosi M.Afzalov ertaklarni fantastik va realistik turlarga bo'lib, hayvonlar haqidagi ertaklarni fantastik ertaklar tarkibiga qo'shib yuborsa-da, bu tasnifiga rioya qilmay hayvonlar haqidagi ertaklarni alohida o'rganadi va shu zaylda o'zbek xalq ertaklarining uch

ichki xilga egaligini e'tirof etadi: Bularni: a) hayvonlar haqidagi ertaklar; b) sehrli-fantastik ertaklar va v) hayotiy-satirik ertaklar tarzida ifodalaydi [1.21]. Uning shogirdi K.Imomov esa ustozni tasnifiga asoslanib, o'zbek xalq ertaklarini sehrli va hayotiy singari ikki turga bo'lib, hayvonlar haqidagi ertaklarni sehrli ertaklar silsilasida o'rganmoqni ma'qul topadi [3.22].

O'z navbatida, hayotiy ertaklarni ham jangnoma tipidagi, ishqiy-sarguzasht tipidagi va hajviy kabi uch ichki xilini farqlab ko'rsatadi. S.Jumayeva va Z.Usmonovalarning tadqiqotlari o'zbek xalq ertaklari silsilasida hayvonlar haqidagi ertaklar alohida guruhni tashkil etishini, shuningdek, novellistik ertaklar ham talaygina ekanligini yorqin tasdiqlaydi [5.29]. Ana shu mulohazalarga tayanib, hozircha o'zbek ertaklarining uch ichki turini farqlab o'rganmoq ma'qul topildi. Bular qo'yidagilar:

1. Sehrli -fantastik ertaklar.
2. Hayvonlar haqidagi ertaklar.
3. Maishiy-hayotiy ertaklar.

Sehrli-fantastik ertaklar. Bu tipdagi ertaklar batamom xayoliy uydirma asosiga qurilganligi, ibtidoiy insonning animistik tasavvur-tushunchalarini ifodalab kelishi jihatidan boshqa turdagi ertaklardan keskin farq qiladi. Ularda, M. Gorkiy ta'rificha: «hammadan ham «uydirma» hodisalarni oldindan ko'ra biluvchi tafakkurimizning ajoyib xususiyati ibratlidir. Ularda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan, asar qahramonlari har narsa qo'lidan keladigan mo'jizakor kimsalar («Yalmog'iz», «Devbachcha») yoki jonlantirilgan narsa yoxud hayvonlar («Ur to'qmoq», «Ochil dasturxon», «Semurg'»), «Susambil» ertaklari) dan iborat. Bu ertaklarning maqsadi ham turli g'ayriinsoniy illatlar: yolg'onchilik, johillik, ikkiyuzlamachilikni la'natlash, aql-farosatlilik, tadbirkorlik, jasurlik, rahmdillik, ahillik kabi chin insoniy xislatlarni targ'ib qilishdir. Ertakchilar xayoliy «uchar gilamlar»ni aeroplanlar ixtiro qilinmasdan necha asrlar ilgari, afsonaviy tez harakatlarni parovoz, gaz va elektromotrlar bunyodga kelmasdan birmuncha vaqt ilgari bilgan edi... Insonning ajoyib xususiyatlaridan biri» faraz»ni ham fantaziya, «uydirma» vujudga keltirib tarbiyalagan.» [2.319]. Chindanda, kishilik taxayyuloti bilan yaratilgan oynayi jahonnamo — televizor, uchar gilam — samolyot, o'zi yurar etik yoki kovush — mashina, poezd, ur to'qmoq — zamonaviy avtomat qurollar tarzida endilikda moddiylashganki, bular qachonlardir xalq fantastikasida yaratilgan sehrlanish hodisasining mo'jizaviy oqibati hisoblanadi. Sehrli-fantastik ertaklarda voqelik favqulodda shiddatli sirli tusda, g'ayrioddiy muhitda, sehr-jodu ishtirokida, g'ayritabiiy personajlar hamkorligida yuz berishi bilan xarakterlanadi. Ularda voqea yuz berayotgan makon va zamon tilsimli, sirli bo'ladi. Jonsiz narsalar jonlantiriladi va ular insonlardek xatti-harakatda tasvirlanadi.

Tabiatdagi narsa-hodisalarni inson qiyofasida tasavvur qilish antropomorfizm deb yuritiladi. Sehrli-fantastik ertaklarda evrilish fantastik motivi yetakchidir. Shunga ko'ra qahramon sehr-jodu yordamida turli shakllarga kiradi, o'z qiyofasini o'zgartirish imkoniga ega bo'ladi. Ertak qahramonining turli-tuman narsa-buyumlarga, hayvon va parrandalarga aylanishi metamorfoza hodisasi sanaladi. Ularda qahramonlar sehrli-tilsimli predmetlar yordamida o'z istak-umidlarini ro'yobga chiqaradiki, buning zamirida ibtidoiy insonlarning magik tasavvur - tushunchalari yotishidan darak beradi. Sehrli-fantastik ertaklarda dev, pari, jodugar, alvasti, jin singari g'ayritabiiy personajlar-demonologik obrazlar ishtirok etadi. Ular sehr-jodu kuchiga ega, kerakli narsa-hodisalarni, jonivorlarni istagan paytda o'z sehr-u jodusi bilan bordan yo'q, yo'qdan bor qila biladi, ularni o'zi xohlagan qiyofaga sola oladi.

Bunday xususiyat Xizr, Simurg', yalmog'iz kampir va ajdar (uch boshli, yetti boshli) kabi mifologik-personajlarga ham xos. Biroq Xizr, Simurg' personajlari hamisha homiy sifatida ijobiy mohiyatga ega. Yalmog'iz kampir esa goh homiy sifatida ijobiy fazilatlar sohibi, goh o'ta shafqatsiz, har qanday razillikdan qaytmaydigan, hatto odamxo'rlikdan huzurlanadigan salbiy personaj sifatida harakat qiladi. Bu personajlarning barchasi ibtidoiy ajdodlarimizning qadimgi mifologik tasavvur tushunchalarini o'zlarida badiiy modellashtirgan, ibtidoiy insonlarning nafaqat animistik, balki totemistik qarashlarini ham ifodalagan.

Bu holni ertak qahramonlariga totem tarzida e'zozlanuvchi ot, bo'ri, qo'chqor, kaptar va boshqa jonivorlarning yaqindan yordam berib, ular g'alabasini ta'minlashlari motivida ko'rish mumkin. Sehrli-fantastik ertaklarda, albatta, bosh qahramon inson aql-zakovatiga qarshi turuvchi yovuz kuchlar bilan shiddatli va mardonavor kurashib, ular ustidan g'alaba qozonarkan, inson aql-u zakovati-yu kuch-g'ayratining yengilmas qudratini namoyish etadi. Ularda bosh qahramon ertakning boshlanishidan to oxirigacha xayoliy uydirma qobig'ida berilganligi tufayli uning tug'ilishi ham, unib-o'sishi ham g'ayritabiiy holda tasvirlanadi. Sehrli-fantastik ertaklarning sujeti sarguzasht voqealar tizimidan iborat. Voqealar rivojida tilsim muhim o'rin tutadi. Uch, to'rt, besh, olti, to'qqiz, qirq singari sehrli raqamlar (uch yo'l, uch aka-uka, uch opa-singil, uch kecha-kunduz, yetti pahlavon, yetti pari, yetti kecha-kunduz, yetti bosh; qirq kecha-kunduz, qirq bahodir kabi an'anaviy ifodalar), ur to'qmoq, ochildasturxon, oynayi jahonnamo, hayot suvi, sehrli olma, uchar gilam, bulbuligo'yo, bir sermaganda qirq gaz cho'ziladigan qilich, sirli sandiq singari jodulangan sehrli predmetlar ertak sujetidagi motivlar yo'nalishini belgilovchi muhim badiiy unsurlar vazifasini o'taydi. Shuni eslatish o'rinliki, sehrli-fantastik ertaklarning mazmun-mundarijasini tashkil etuvchi motivlar g'oyat ko'p va behad rang-barangdir. Ular orasida ayniqsa, sayohat motivi, sarguzasht motivi, sinov motivi, tush motivi, evrilish, befarzandlik, tasodifiy homiladorlik, keksalikda farzand ko'rish, g'ayrioddiy tug'ilish va ulg'ayish, yetimlik, o'gaylik singari motivlar ko'p uchraydi.

Jumladan, sinov motivining o'zi ikki xil ko'rinishda: a) topishmoqli sinov tarzida; qahramon aql quvvatini sinash orqali inson aql-u zakovatini ulug'laydi; b) qo'l kuchi-musobaqa sinovi tarzida; qahramonning jismoniy kuchqudratini sinab, inson jismoniy kamolotini sharaflashga xizmat qiladi. Sayohat motivi esa uch xil jiloga ega: a) olamni bilish uchun kengliklarga intilgan qahramon (yigit yoki uch aka-ukalarning ota-onasidan rozilik olib, yayov yo'lga chiqishi; b) bosh qahramonning tasodifan biror chuqurlik yo quduqqa tushib ketishi, g'orga kirib qolishi; v) bosh qahramonning uchar gilam, uchar etik, oynayi jahon yoki sehrli uzuk vositasida yo'lga o'tlanishi.

Sayohat motivi asosida qurilgan sehrli-fantastik ertaklarda uchar gilam, yog'och ot, uchar etik, supurgi va yo'l azoblarini yengillashtiruvchi sehrli qalpoq, sirli taroq, sehrli qilich, igna, o'qyoy, hushtak, gavron kabi tilsimli vositalar ishtirok etadi va ular sujetni ham, qahramonni ham harakatga solib turadi. Sarguzasht motivi ham rang-barang ko'rinish kasb etgan holda sehrli-fantastik ertaklarning jozibasini ta'minlagan. Bular tubandagi motivlardir: a) uzoq va notanish yurtlarga o'z baxtini izlab yo'lga chiqqan botirning qahramonona sarguzashtlari: go'zal qayliqqa erishish niyatida sehrli narsalarni sirli va xatarli manzillardan olib kelishi, yo'lda ajdar yoki dev bilan to'qnashib, ular ustidan g'alaba qozonishi va h.k.; b) uch og'ayni botirlar kechirgan sarguzashtlar; s) yetim bolalar sarguzashti; d) "mitti polvonlar" yoki «ulkan odamlar» faoliyatiga aloqador sarguzashtlar va h.k. Sehrli-fantastik

ertaklarning o'ziga xosligi ulardagi personajlarning alohida aniq nom bilan atalmasligida ham ko'rinadi.

Zero, bu personajlarning aksariyati biror belgisiga ko'ra laqab bilan ataladi, laqab ularga ko'chma no vazifasini o'taydi: qilich botir, Kenja botir, No'xat polvon kabi. Bunda ibtidoiy jamiyatda asl nomni yovuz kuchlardan sir tutib himoya qilish e'tiqodi izlari saqlab qolingan. Ulardagi har bir personaj ertakning ham badiiy-estetik, ham kompozitsion qurilmasida muhim o'rin tutadi. Chunonchi, Xizr obrazi ertak yakunida asosiy ziddiyatni bartaraf etishda xizmat qilsa, yalmog'iz kampir, ajdar, dev, pari kabi personajlar asarda ziddiyatlarning kelib chiqishida, voqealarning shiddatkor rivojida, ertak g'oyasi ochilishida - yaxshilikning yomonlik, to'g'rilikning egrilik, yorug'hkning zulmat, donolikning jaholat ustidan g'alabasining ta'minlanishida muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, humo, simurg' kabi timsollar ham voqealar rivoji sababchisi sifatida namoyon bo'ladi. Xullas, sehrli-fantastik ertaklar o'ziga xos badiiy-kompozitsion tizimga xayoliy uydirmaga, sujet motivlariga, maxsus personajlarga, badiiy til vositalari va uslubiy jilolarga egaligi bilan ajralib turadi va xalq ertaklarining eng qadimiy namunalari sifatida nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar. Bu tipga mansub ertaklarning yaratilishida ibtidoiy insonlarning qadimgi totemistik qarashlari asos bo'lgan. Ularda hayvonlar yetakchi personajlar bo'lib, insonlar qiyofasida tasavvur etilgan va badiiy jonlantirilgan. Shunga ko'ra ularning sujetida inson obrazi keyingi o'rinda turadi, ko'p hollarda voqelikka inson aralashmaydi. Binobarin, ular yaratilish maqsadi, mazmun-mohiyati jihatidan bir necha ichki turga ega:

1. Etiologik ertaklar. Bularda u yoki bu hayvon shakli, belgi xususiyatlari haqida ma'lumot berish yetakchi motivdir.
2. Sof hayvonlar haqidagi ertaklar. Bularda insonlarga naf keltiruvchi hayvonlar madhi yetakchi motivga aylangan.
3. Majoziy (allegorik) ertaklar. Bularda insonlarga xos qusur va kamchiliklardan hayvonlar fe'li va xatti-harakati timsolida tanqid qilish, fosh etish yoki kulish yetakchi motiv darajasidadir.

Etiologik ertaklar nisbatan qadimiyroq bo'lib, hayvonlarni bevosita kuzatish, ularning har bir turiga xos belgi-xususiyatlarni aniq bilish va farqlash negizida paydo bo'lgan. Xususan, ibtidoiy jamiyatning ovchilik bilan shug'ullangan bosqichida hayvonlarni kuzatish, ularni bir-biridan farqlash, vahshiy hayvonlarga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish hayotiy ehtiyojga aylangan. Shu ehtiyoj zaminida yaratila boshlangan etiologik ertaklar hayvonlar, parrandalar va hasharotlarning shakli-shamoyili, fe'li, rangi va qiyofasi haqidagi ma'lumotlarni ifodalashi jihatidan axborot beruvchi mohiyat kasb etgan. Ibtidoiy inson sher, bo'ri, ilon kabi o'ziga zarar yetkazuvchi yirtqich hamda ot, ho'kiz, buqa, echki, qo'chqor, xo'roz singari o'ziga naf keltiruvchi jonzotlarni goh o'zidan kuchli bo'lganidan, goh og'irini yengil qilishga asqotganidan himoyachi sifatida anglab, ularni ulug'lovchi ertaklar yaratgan. Sof hayvonlar haqidagi ertaklar hayvonlar timsolida yaxshilikning yovuzlik ustidan g'alabasini sharaflash motivi yetakchi unsurga aylangan.

Ibtidoiy jamiyatning ovchilik bosqichidan chorvachilik bosqichiga o'tilgach, insonlarning hayvonlar dunyosiga oid qarashlari birmuncha o'zgargan. Inson o'zini hayvondan farqlab, o'zining ulardan kuchliligiga ishonch hosil qilgach, hayvonlar fe'l-atvori vositasida o'z qusurlaridan kula boshlagan. Natijada inson o'z aql-u farosati orqali hayvonlarni bo'ysundirib, o'z yumushlarini yengillashtirish maqsadida turli-tuman mehnatga jalb etishi,

ular vositasida kurashlarda yengib chiqishi ertak voqeligiga aylana borgan. Sinfyiy jamiyat hukmronligi qaror topib tobora chuqurlasha borgan sayin hayvonlar haqidagi ertaklarning g'oyaviy motivlari ham o'zgarib borgan. Inson mehnati inson tomonidan qadrsizlantirilgan sinfiy jamiyatda hukmron tabaqaning jabr-zulmidan qo'rqqan mazlum xalq o'z dilidagi noroziligini ayrim kuchsiz, ojiz hayvonlarning qonxo'r, yirtqich, ochko'z hayvonlar bilan munosabati shaklida yashirin badiiy ko'rishda — majozan ifodalash orqali mavjud ijtimoiy-siyosiy munosabatlar mohiyatini ko'rsatishga moyillik kuchaya borgan. Hayvonlar haqidagi ertaklar dramatik ijroga asoslangan; professional ijrochilar tomonidan hayajonli qilib aytib beriladi. Aytish jarayonida ijrochi ertakdagi hayvon - personajlarning turfa harakatlari va ovozlari taqlid qiladi, ertak tarkibidagi she'riy-parchalar bo'lsa, ularni kuyga solib ijro qiladi. Hayvonlar haqidagi ertaklar o'tmishda axborot berish maqsadida kattalarga aytilib kelingan bo'lsa, XX asr o'rtalaridan e'tiboran kattalar tomonidan bolalarga aytiladigan bo'ldi.

Maishiy-hayotiy ertaklar. Bu ertaklarning mazmuni bevosita real hayotga bog'liqdir. Ularda real ijtimoiy voqelik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi, hayotiy real kishilar bosh qahramon bo'lib keladi. Maishiy-hayotiy ertaklar ortiqcha uydirmalardan deyarli xoli bo'lib, ularda ayrim hollardagina fantastik detallar uchrashi mumkin. Maishiy-hayotiy ertaklarda voqelik makoni aniq shahar yoki qishloqda kechadi, aniq qahramon ishtirokida yuz beradi. Ular mazmun-mundariyasi va g'oyaviy yo'nalishi, obrazlariga ko'ra sehrli-fantastik va hayvonlar haqidagi ertaklardan farq qiladi. Ularda aniq shaxsning o'z aql kuchi, tadbirkorligi, chidam va matonati, yuksak insoniy fazilatlarini tufayli murod-maqsadiga yetishuvi ko'rsatib beriladi. Shu sababli maishiy-hayotiy ertaklar sujetini ijtimoiy-maishiy mazmundagi voqelik tashkil etadi. Ularning aksariyatida jamiyatdagi ijtimoiy kamchiliklar, nosozliklar, mehnat ahlining hukmron tabaqa vakillaridan noroziligi umumlashma obrazlarda ochib beriladi. Bunday ertaklarning aksariyati tanqid qilishga asoslanganligi tufayli shartli ravishda hajviy ertaklar deb yuritiladi. Biroq aytish joizki, maishiy ertaklarning barchasi ham tanqidga asoslanmagan, shu vajdan bunday ertaklar o'zbek folklorshunosligida shartli ravishda tanqidga asoslangan ertaklar tarzida yuritiladi.

Hajviy-maishiy ertaklar asosida o'tkir satira yoki zavqbxash kulgi (yumor) — yotadi. Bunday ertaklar hajman ixcham, mazmunan lo'nda bo'ladi. Satirik ertaklar yumoristik namunalarga nisbatan ko'proqdir. Ular sinfiy munosabatlar keskinlashuvi sharoitida yaratilgan. Bu xildagi ertaklarning o'z qahramonlari bor. Bular - Kal, kambag'al sodda dehqon va dono qiz, Ko'sa va boshqalar, ular ko'p hollarda kamsitilganlarning umumlashma siymolari. Bu safda No'xatpolvon ham bor. Bu personajlar hajviy-maishiy ertaklar tarkibida ko'p holatlarda xasis boy, ochko'z, savodsiz qozi, zolim podsho, berahm qaroqchi singari hukmron tabaqa vakillariga zid qo'yilib tasvirlanadi. Hajviy-maishiy ertaklarda ko'chma ma'noli savol-javoblar, topishmoq aytishuvlari, so'z o'yinlari shaklida qurilgan dialoglar asosida raqib tarafning kamchiliklari ochib tashlanadi. Ularda personajlarning portretini tasvirlashga alohida e'tibor qilingan, aniqrog'i, sajiyasining ijobiy yoki salbiyligiga qarab uning portreti chizilgan. Satirik ertaklarda ko'p hollarda sinfiy ziddiyatlar ifodasi kengroq mavqeda turadi.

Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda uning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida, e'tiqodida kechgan o'sish-o'zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayri-ayri ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o'qiladi, eng muhimi, navqiron avlodning ma'naviy-axloqiy kamol topishida beqiyos ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Adabiyotlar

1. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. –T.: Fan, 1964. –B.21.
2. Gorkiy M. Adabiyot haqida. –T.: 1962. –B.319
3. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi. –T.: Fan, 1981. –B.22.
4. Propp V.Y. Russkaya skazka L.,1984, B. 173.
5. Jumayeva S., Usmonova Z. Hayvonlar haqidagi ertaklarning genetik asosi va spesifikasi. NDA. T.: Fan, 1999. B.29.